

Мария ЕНДРЕВА

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

РАЗКАЗИТЕ ЗА ЕМИГРАЦИЯТА ОТ БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1944 г.

Резюме. Изхождайки от понятието за лоялност на А. Хиршман, текстът се опитва да дефинира и схематично да представи различните наративи за емиграцията от България след 1944 г. Тезата е, че социализмът не успява да изгради лоялни граждани, което води до масово напускане на страната след 1989 г. Разгледани са официалната стратегия на властта до 1989 г., от една страна – за демонизиране на Запада и на избягалите, от друга – за героизиране на защитниците на социализма, както и субверсивният наратив за свободния консулматорски капитализъм, който капитализъм се превръща в топос на желанията. След промените наративът, идеализиращ Запада, проявява два аспекта: културен и икономически, и мотивира милиони хора да напуснат България. Набелязани са чертите и на един сравнително неразвит дискурс за премълчаното относно негативните преживявания в чужбина.

Ключови думи: бягство, миграция, икономическа миграция, социализъм в България, промени след 1989, поп култура

Maria ENDREVA

(Sofia University St. Kliment Ohridski)

NARRATIVES ABOUT MIGRATION FROM BULGARIA AFTER 1944

Abstract. Based on the concept of loyalty by A. Hirschman, the text tries to define and schematically to analyze the various narratives about emigration from Bulgaria after 1944. The thesis is that socialism fails to build loyal citizens, which leads to a mass migration from the country after 1989. In the period up to 1989, the official strategy of power to demonize the West and those who fled to it and the heroization of the defenders of socialism, as well as the subversive narrative of free

and wealthy society, which becomes a object of desires, are examined. After the Cold war, the narrative of the idealization of the West manifested two aspects: cultural and economic, and motivated millions of people to leave the country. A relatively underdeveloped discourse on the silence of negative experiences abroad is also examined.

Keywords: *exit, exile, economic migration, socialism in Bulgaria, political change after 1989, pop culture*

I. Въведение

Целта на този текст е да разгледа различните начини на говорене за бягството, респективно за емиграцията от България, по времето на социализма и след падането на Желязната завеса през 1989 г. и да ги анализира от гледна точка на разбирането за лоялност на гражданите към организацията, на която принадлежат. Тезата на настоящия текст е, че комунистическият режим поради почти пълната липса на свобода за отделните индивиди не успява да изгради истинско гражданско съзнание в членовете на социума; при премахването на тоталния контрол върху техния живот става очевидна липсата на реална лоялност към страната; тази липса е основа за всички кризи в българското посткомунистическо общество. Водещите въпроси в текста са: Какво значи емиграцията за индивида и за общността, която той напуска? Какви са причините, които я обуславят през различните десетилетия? Как се формират и контролират разказите за своето и чуждото и как се създава (или защо не се създава) лоялност към държавата в различните исторически периоди? При търсенето на отговори на тези въпроси – и изобщо при оценката на процесите на миграция – ще използвам изследванията на Алберт Хиршман.

1. Концепцията на Алберт Хиршман за напускането и съпротивата

Американският политолог и икономист Алберт Хиршман (1915 – 2012) дефинира три реакции при спад в представянето на фирми, организации и държави – първата е да напуснеш и да преминеш при конкурентна организация, втората е да вдигнеш глас на съпротива, която трябва да доведе до подобрене и оставане в организацията, и третата – с особена ценност – е лоялността, която въпреки настъпилите неблагоприятни потвърждава вяръност към организацията. Лоялността може да възникне единствено при определени

условия, които включват наличието на възможност за първите две реакции.

Напускането е най-бързото справяне със ситуацията, създадена при спад в постиженията и качеството на дадена среда. Това е най-лесният индивидуален начин за снемане на проблема; този ход не зачита общността, не държи сметка за нея, а търси подобряване на условията само за напусналия, като същевременно влошава още повече положението на останалите. Така напускането се явява ултимативен акт, който трябва да бъде овладян от управляващите – отливът на членове / клиенти / граждани е инструмент, който конструира заплахата за организацията / фирмата / държавата. Тъкмо отливът е най-често срещаната реакция, когато при намаляване на качеството на дадена стока или услуга клиентът преминава към друг производител. Перманентната заплахата от отлив кара управляващите (на едно или друго) да поддържат високо качеството (на едно или друго). Реалната възможност за напускане е основна предпоставка то да е истински ефективна мярка за поддържане на качеството (на продукция, живот и пр.). По времето на социализма този тип свобода на практика не е наличен и съответно напускането няма регулативен ефект върху вземаните от властта управленски решения.

В рамките на обсъжданата социално-политическа система всеки опит да се промени дадена неблагоприятна ситуация, вместо да се отиде към друга конкурентна организация, в случая – в друга държава, се счита за форма на съпротива. Хиршман описва съпротивата като опит на хората да променят нещата, оплаквайки се и протестирайки срещу нередностите и ниското качество (на предоставяното им); по този начин недоволните се стремят да привлекат вниманието на отговорните за решаването на проблемите. Такъв тип поведение би трябвало да подобри положението на общността и на организацията като цяло. По своя характер споменатата реакция е политически механизъм, който по-бавно и по-трудно постига резултати, но потвърждава важността на общността; нейното запазване зависи до голяма степен от способността ѝ да активизира въпросния политически механизъм. За да има съпротива обаче, също трябва да има известна свобода, тъй като отнемането на правото да протестираш срещу устройството на организацията, на практика елиминира възможността за контрол, водещ към подобрене (срв. Hirschman 1974).

Двете реакции към незадоволителното в конкретна среда са различни в своята същност, но еднакво важни предпоставки за оптимизирането на въпросната среда, така че винаги да е налице максимално качество (на „даденото“) за участниците в системата. Според Хиршман те са еквивалентни: „Напускането и съпротивата, т.е. икономическите и политическите механизми, са [...] двама основни актьори с напълно еднакъв ранг и напълно еднаква тежест“ (Hirschman 1974: 20). Авторът обаче подчертава, че както пълното оттегляне, така и непрестанната съпротива могат да бъдат антипродуктивни, тъй като не оставят свободно пространство на управляващите, за да подобрят нещата. Демокрацията работи най-добре, когато има комбинация от граждански активизъм и възможности да напуснеш организацията, ако в нея не се вижда воля за подобрене. „От една страна, гражданинът трябва да изрази своето мнение, така че политическите елити да знаят какво иска и да могат да действат по съответния начин, но от друга страна, тези елити трябва да могат да вземат решения. Следователно гражданинът трябва да бъде както активен, така и послушен“ (Hirschman 1974: 27). Хиршман демонстрира чрез няколко изследвания в компании и организации, които наблюдават поведението на клиентите, че стратегията на съпротива може да бъде ефективна само в ограничена степен. А твърде мащабната икономическа миграция влошава общата ситуация поради намаляването на критичната преценка на обществото, което пък се отразява и на конкуренцията.

Отвъд коментара си относно напускането и съпротивата Хиршман развива теория за лоялността и смята, че тя (лоялността) има социална значимост, ако пречи на най-влиятелните членове на дадена организация да я напуснат. Парадоксално лоялността продуцира най-много смисъл, когато изглежда най-иррационална. Силната привързаност към организация, която най-малко я заслужава, е породена от емоционални причини. Затова най-ефективният начин за създаване на лоялност е емоционалното обвързване на членовете на съответната общност. Освен това обаче, твърди Хиршман, истинската лоялност може да се породии едва тогава, когато пътят към друга, конкурентна структура е отворен (срв. Hirschman 1974: 70). Тоест за формирането на лоялност свободата да се оттеглиш и/или да окажеш съпротива, е от ключово значение. Ако двата хода са забранени, неосъществими, емоционалната обвързаност не може да доведе до лоялност – това се доказва и от развитието на миграционните проце-

си в Европа след 1989 година. Само при отворена възможност за емиграция и при реална възможност да се протестира, лоялните могат чрез съпротива да упражняват натиск, така че системата да се реформира. Когато не работят механизмите за протест и напускане, влиянието на отделния член върху организацията се оценява като ниско, а усещането за собствената значимост в рамките на общността е изключителна предпоставка за възникване на лоялността. Гражданинът трябва да е убеден, че има собствена тежест в организацията, че притежава висока стойност за общността, така че лоялността му да предизвика истински продуктивен ефект.

При пълна липса на свобода и инициатива е валидно правилото „Нищо не може да се промени“; в такива условия индивидът вижда оставането си в общността като нещо, което няма да помогне за каквото и да било. Това е може би най-често срещаният мотивационен сценарий, обуславящ емиграцията в годините на комунистическия режим. След края на този режим става особено очевидно, че той не е могъл да изгради истинска лоялност у гражданите, така че те да останат в държавата при премахването на репресивните ограничения спрямо напускането и съпротивата.

II. Разказите за емиграцията между 1944 и 1989 г.

1. Емигрантските вълни от България

След 9 септември 1944 г. могат да се отчленят три периода на емиграция от България. Началният обхваща първите две години на комунистическата власт. Това е фазата на цялостно социално реструктуриране – старите елити са напълно обезвластени, изместени, много техни представители са физически унищожени. Дипломати, студенти, предприемачи, индустриалци и др. напускат страната още преди нахлуването на Червената армия или просто не се връщат в България (срв. Памет 1944 – 1989 / Pамет 1944 – 1989 2015). Тук става въпрос за миграция, обусловена от съзнанието, че конкретните хора не могат да променят нищо с оставането си в страната, тъй като спрямо „такива като тях“ – с техния политически и социален профил – се прилага строго рестриктивна политика. С отлива на тези люде България губи част от гражданско-критичната си енергия, която би имала значение за формирането на един протестен, коригиращ властта дискурс.

Втората фаза включва периода, в който се национализира дял от частната собственост и се създават ТКЗС-тата. Основаването им е съпътствано от съпротива, която държавата смазва чрез репресии и убийства. Някои дейци на Българския земеделски народен съюз отиват в изгнание след 1947 г. Сред емигрантите има не само земеделци, но и представители на дребната буржоазия. През тази фаза емиграцията е със същия „състав“, както през първата фаза – засяга най-изявените представители на недоволните от новия режим и така още повече отслабва критичният потенциал в страната. Поради пълната липса на възможност за съпротива лоялността на тези хора и тяхното оставане в България (по определенията на Хиршман) не биха породили положителен ефект (коригиране на властта) и биха били безсмислени. Така че тяхното напускане може да бъде оправдано като единствен възможен ход за спасяването им. Броят на емигриралите през първите шест години от установяването на комунистическия режим тук е сравнително малък и поради тази причина социологически неосезаем. И през двете фази политическите мотиви и идеологическото несъгласие с новата власт доминират мотивацията за напускането на страната.

Третата емигрантска вълна тръгва в началото на 50-те години и продължава до 1989 г. През този период България напускат или идеологически противници на режима, или млади авантюристи и бунтари, които искат да получат достъп до благата на западното консуматорско общество. Броят на бегълците се увеличава и отчасти се променя мотивацията им – освен политическа тя във все по-висока степен става и икономическа.

Периодът след 1944 г. се характеризира с невъзможност да се пътува свободно извън страната¹, с невъзможност свободно да се изказва мнение, различно от партийната доктрина. За задържането на българите в България се вземат два типа мерки: репресивни, които ограничават физическия достъп до „навън“, и пропагандни, които целят да създадат емоционална привързаност към социалистическата родина и негативно отношение към капиталистическата чужбина. Официалният наратив за бягството от „тук“ демонизира както Запада като враг, така и бегълците като предатели и кореспондира с по-

¹ В „Задочни репортажи...“ Георги Марков сравнява това затваряне на границите за масовия български гражданин със закрепостяването на селяните по времето на феодализма.

литиката на Държавна сигурност – в рамките на тази институция са създадени три отдела за работа с бегълците и с техните близки „у нас“. Очевидно тази смесена стратегия дава резултати, тъй като в сравнение с другите страни от Източния блок в България броят на „предателите“ е относително малък. Според доклад на Държавна сигурност, адресиран до Политбюро на БКП, до 1966 г. има почти 6000 успешни опита за бягство плюс 372-ма т.нар. невъзвращенци (хора, които са заминали с официално разрешение, но са останали в чужбина). През 1974 г., тридесет години след установяването на режима, цифрите не са нараснали много; изобщо за времето между 1944 и 1989 г. бегълците са около 10 500, две трети от тях са предимно мъже на възраст между 20 и 40 години (срв. Памет 1944 – 1989 / Pамет 1944 – 1989 2015). На фона на постоянно нарастващото през периода население на България това число изглежда незначително и представлява нищожен процент от живеещите в страната (едва около 0,12% до 1989-а). Емигрантството от тези години е най-вече решаване на личен проблем и не се ангажира с по-нататъшна борба срещу системата. Много малка част от емигрантите се обединяват в организации, които си поставят за цел да се противопоставят отвън на режима вътре в страната. Повечето от напусналите се адаптират успешно към свободния икономически пазар и изобщо към условията в новите си страни, не заемат активни политически позиции срещу комунистическата власт в България и не развиват значима организирана подривна дейност спрямо нея. Тези, които предприемат отявлена, действена конфронтация с режима, са единици (например Георги Марков), а активността им не води до сериозни сътресения за реда в НРБ.

2. Стратегии на властта: демонизиращи и героизиращи наративи

Официалната пропагандна политика използва разнообразни медии и тиражира разкази със специфични профили, опитвайки се да отгледа у поданиците лоялност към НРБ и да блокира (и в психологически план) желанието за напускане на България. На първо място, засилено се говори за превъзходството на социалистическия строй спрямо западния капитализъм, за предимствата на живота в родината и тежката съдба на работническата класа в чужбина. Възникват цели корпуси от текстове, филми (наши и от СССР), учебна и възпитателна литература, в това число песни и игри, които изпъл-

щават и разпространяват този наратив; сегменти от него биват възпроизведени в рамките на всевъзможни масови мероприятия, включително и на чавдарски, пионерски и комсомолски събрания, по сборове, лагери, манифестации и др. (наративът особено настойчиво бива адресиран към децата и младите хора). Идеализацията на собственото общество е типична форма на идеологическо изкривяване. Тя води до умишлени „затъмнения“ при представянето на действителността – големи части от нея остават „извън кадър“, невидими (неословесени, без образ) за общността аудитория. Класическата дихотомия *приятел – враг* примитивно категоризира актантите (политическите субекти) на планетарната сцена като „добри“ и „лоши“ и по този начин създава една твърде лесна за имплементиране светогледна схема, която по-голямата част от населението интернализира без съпротива. По социалистическо време цялата контролирана от партията литературна и културна продукция е ангажирана с целенасоченото възвеличаване на своето (при идентифицирането му повече със СССР или повече с националното са налице променящи се нюанси и пропорции в различните периоди от историята на НРБ). Успоредно с това според пропагандния разказ Западът е радикално чуждо, той е аморален и разпадащ се, зло, което няма бъдеще. Негативистичният дискурс за „там“ се формира на базата на контраста спрямо идеализираните изображения на своето, на „нашия строй“ (каквото е според официалните му описания). Историите за политическото безправие на работническата класа на Запад внушават, че в онова общество няма справедливост; свободата на индивида в него се представя най-вече като свидетелство за „прогнилостта“ на западните идеологии; либералната икономика се тълкува като липса на грижа от страна на държавата за собствените ѝ граждани и т.н. Този дискурс е предупредителен и има за цел да засили одобрението спрямо своето; и той е сред „мерките“, които би трябвало да доведат до емоционална привързаност и до лоялност към НРБ.

Начините, по които речитативът на властта постулира антагонистичните съдържания на своето и на чуждото, имат за цел да формират убеждения и представи у населението, които в края на краищата да възпрат евентуалното напускане на страната. В същата посока би трябвало да работи и прокламираното крайно негативно отношение спрямо бягството. Развитието на събитията след 1989 г. обаче доказва, че лоялността на мнозина местни към социалистическата държава е била привидна, че се е дължала предимно на

мощното прилагане на репресии от страна на милиция, тайни служби и армия, а не толкова на вярата в собственото „ни“ превъзходство над капиталистическите страни.

Важно място в дискурса, чиито характеристики припомням, заема третирането на бягствата от страната (те може и да са редки, но че има такива, знаят всички). От гледна точка на политическата власт преди 1989 г. бягството от България е равносилно на антисоциален, подривен акт. Стратегията на държавния апарат е да не дава гласност на тези случаи в пресата или по телевизията, за да не ги популяризира. За бегълците не се говори, прави се всичко възможно споменът за тях да бъде заличен. Премахването на следите от дейността им (виж случая на Г. Марков, описан по-долу), забраната да се споменават публично имената им, тормозът над семействата им са сред най-честите наказателни мерки. (В „Хайка за вълци“ на Ивайло Петров бягството на Запад неслучайно е представено като тайнствен акт, за който е по-добре да се мълчи – защото е срам за семейството и е опасен за всички. Героят на Петров Марчо, който през 1952 г. бяга във Федерална република Германия, където създава семейство и става земеделец, в крайна сметка умира в изгнание, без някой в България да може да разбере много за живота му в чужбина и за болестта, от която умира. Всъщност той е мъртъв за българското общество още когато избягва, това бележи и съществуването му в Германия, срв. Петров / Petrov 2021). Държавната стратегия на убиващо, премахващо мълчание има за цел да предотврати прокрадането на приключенски и героични мотиви в евентуалния разказ за акта на бягството. Все пак не е възможно подобен разказ съвсем да не се появи, съвсем да не съществува: властта се стреми да го монополизира, насища го със силно негативна оценъчност.

В предсказуемата публична интерпретация на тези случаи бегълците са осъдени като егоистични врагове на народа, „предатели“, „диверсанти“, вършещи престъпления срещу „народната власт“, слуги на империализма (срв. Памет 1944 – 1989 / Pamet 1944 – 1989 2015). Подобно тълкуване на обсъждания човешки избор трябва и да оправдае преследването на семействата на бегълците, които семейства биват подтиквани публично да се дистанцират от „виновните“. Тези жестове (принудени или не) би трябвало да укрепят солидарността на онези, които остават в страната, и да потвърдят лоялността към държавата на достойните, отговорните граждани, допринасящи за общото благо. Но нека още веднъж да напомня тезата на

Хиршман: липсата на избор и свобода както за напускане, така и за съпротива срещу системата изключва по дефиниция възможността за истинска лоялност.

За бягството от страната в официалната публичност се говори по-охотно само когато неудобната тема отключва възможността да се създаде пореден наратив – „истинска история“ – за „нашите герои“. В институционализираното повествование враговете на народа се сблъскват с представители на силите, предотвратяващи бягствата на отстъпниците. Граничари по границата, милиционери, агенти на ДС и други функционери на репресивния апарат се възвеличават като извършващи подвиг, защитавайки родината; делата им биват представяни във формата на приключенското четиво; тези повествования – често предназначени за детско-юношеска публика – имат индоктринираща функция. Около фигурата на граничаря (той „по трудова характеристика“ трябва да арестува или да разстрелва бегълци) се изгражда своеобразна соцмитология. За убийствата по границите² може и по принцип да не се говори гръмка, но някои „случаи“ се изваждат на светло, а действията на граничарите се представят за изключителни прояви на патриотизъм. Функционализира се популярната схема за борбата между доброто и злото: добрите граничари рискуват живота си заради доброто на целия народ и обезвреждат злите идеологически врагове. Особено важни за този героически наратив са убитите граничари. Около подобни личностни казуси възникват корпуси от книги, статии във вестници, песни и стихотворения, които се учат наизуст от учениците и се рецитират на училищни тържества и селски събори в пограничните области, основават се „места на паметта“ (паметници, паметни плочи и др.). Добър пример за специфичната производствена практика – тя създава образцовите фигури на строя, моделира идеала за социалистически човек – е героизирането на граничаря Ваклин Ваклинов, убит от диверсанти на границата (срв. Песен / Pesen [2013]). На него е кръстено пограничното село Ваклиново, а всичко около този нов герой в държавния пантеон носи две послания: едното е адресирано към населението, което трябва да знае, че на границата се стреля, а дру-

² Няма точна статистика, но се смята, че само източногерманските граждани, убити при опит да преминат границата между България и Гърция, Турция или Югославия, са близо 400. Тоест броят на убитите бегълци (не само граждани на ГДР) съвсем не е незначителен.

гото – към войниците граничари, на които е посочена още една причина да убиват опитващите да преминат границата незаконно: момчетата с автоматите трябва да отмъстят за своя другар, да възстановят справедливостта.

3. Субверсивни наративи: Западът като топос на желанието

Въпреки всепроникващата държавна пропаганда, лансираща крайно негативни образи на капиталистическия Запад, историите за просперитета „там“ се разпространяват в неофициалната среда и биват верифицирани от изкустителните стоки, които по един или друг начин стигат до част от гражданите на НРБ. Магазините *Кореком* например са издайническа вратичка, през която социалистическият труженик може да надникне към някои (съвсем не най-значимите) материални постижения на проклетия Запад, които подчертават недоимъка и липсата на разнообразни продукти на българския пазар. Желаните и недостъпни „тамошни“ блага разпалват фантазиите и консуматорските желания на българите; особено по времето на късния социализъм се стабилизира масовата представа за Запада като свръхуспешен, а не декадентски, залязващ и „прогнил“. Той се превръща в устойчив обект на желанието, в Обетованата земя на консуматорския материализъм. Този негов образ (богатство, обилие, разнообразие на потребителските възможности) мотивира не един и двама да изберат бягството (или да мечтаят за бягство) и създава в края на краищата разказ, много по-могътен от този на социалистическата власт.

Вече избягалите възприемат съответната чужда страна, социалния и икономическия ѝ ред като принципно по-добри, тъй като – за разлика от регламентите на реалния социализъм – предоставят на индивида както свобода на изразяване, така и възможности за просперитет, основан на личната стопанска инициатива. Западът бива разказван като пространство на свободата и демокрацията и най-вече – като консуматорски рай; колкото повече житейско време минава зад Желязната завеса, толкова по-идеализиран става този образ. Все пак „там“ има и трудности; за тях рядко се говори. Илия Троянов например описва в „След бягството: автобиографично есе“ ситуацията на бегълците по този начин: „Някои го виждат като затвор, други като освобождение. И някой мисли. Пуснаха ме в затвора. За някои животът след бягството е като свиване, като изчезване. Уми-

рам в тази чужда земя, а ти не забелязваш. [...] Издържайки в чакалнята на прераждането“ (Троянов 2017: 23).

Като гледат България от вънпоставена позиция, избягалите дисиденти се опитват да обективират оценката за действителността ѝ, да коригират идеологическите изкривявания в образа ѝ, наложени от комунистическата пропаганда. Най-известният глас на този дискурс е писателят Георги Марков, който напуска България през 1969 г., след като три негови пиеси са забранени. Реакцията на властите спрямо „казуса Марков“ следва изградения модел – заличават се всички следи от беглеца. Той е изключен от всички организации, в които е членувал, произведенията му са забранени и конфискувани от всички библиотеки и книжарници, името му вече не се споменава в пресата, срещу него е заведено дело като срещу идеологически враг. В „Задочни репортажи за България“ Марков говори най-вече за проблемите на собствената си страна – изобличава лицемерието, аморализма, разните видове насилие, разните видове корупция, превърнали се в същност на социалистическото общество (срв. Марков / Markov 2016). Зад този разказ като че ли стои имплицитното приемане на Запада за свободен и демократичен. Но с натрупването на „тамошен“ опит Марков започва да формулира и критики спрямо капиталистическия свят. Тъй или инак повечето българи „у дома“ (и заради стигащи до тях разкази на успели да емигрират – тези разкази съдържат и доза самохвалство, проява са и на самозащитен рефлекс) смятат, че отвъд Желязната завеса животът е свободен и основан на морала (нещо, което в условията на тоталитарния режим е невъзможно), че „там“ демокрация и икономическо благоденствие вървят ръка за ръка, че в западните общества равният старт е гарантиран, липсват корупция и властови феодални зависимости, успехът се обуславя не от връзките, а от образованието и личните качества и способности на хората.

Този разказ за прекрасния Запад се оказва изключително устойчив и все още е много ефективен при продуцирането на житейски избори в България. Нереалистичните пропагандно разкрасени образи на своето, произведени по времето на социализма, нямат общо с тогавашния ежедневен опит на местните (този опит познава една жалка, мизерна реалност на физическа и идеологическа несвобода) и се възприемат като лъжа. Като чиста лъжа (по аналогия) се тълкуват и скачените за въпросните хвалебствени образи мрачни наративи относно Запада – възплъщение на абсолютното зло според

„Работническо дело“. В края на краищата въображението на десетилетия живелите в изолация, без контакт с действителността „навън“, идеализира всички аспекти от образа на предишния враг, който (отгоре на всичко) спечелва Студената война. Тази идеализация има сериозни последици за България и за българите.

III. Икономическата миграция след 1989 г.

След 1989 г. между един и половина и два милиона души напускат страната. А още в последните години на социализма около половин милион нейни граждани са изгонени в Турция. Според различните данни всичките тези емигрирали са между 17 и 24% от населението, което представлява огромен катаклизъм за демографията, икономиката, финансовите и социалните структури на държавата. Това масово оттичане в голяма степен е директно доказателство за провалилия се проект на социализма да изгради лоялност към НРБ у нейните граждани. Този проект, както беше отбелязано по-горе, е осъден на неуспех заради липсата на свобода при упражняването на двата основни контролни механизма, моделиращи отношенията между власт и общество. Когато в настъпилата след 1989 г. криза хората са истински необходими на страната си, но вече не работи репресивният апарат, който да ги задържа „по местата им“, голяма част от българите избират икономическия принцип за санкциониране на държавата – напускането, пред по-бавния и несигурен политическия принцип на съпротивата, чрез който да се опитат да променят „даденото“. Индивидът е поставен еднозначно преди общността. Бързото решаване на собствения проблем получава приоритет в масовото съзнание, тъй като справянето с кризата с общи усилия изглежда безнадеждно начинание. Икономическата миграция след 1989 г. се мотивира от един определено идеализиран разказ за Запада, който разказ, както видяхме, започва да се оформя „на Изток“ още по времето на социализма.

Визираният разказ има два аспекта: културен и икономически. Когато става дума за конкретна мотивация за емигриране обаче, най-често обосновките използват аргументи, отпращащи и към двата плана, към двете зони. Наративите, контаминиращи въпросните аргументи, вече не са контролирано произвеждани от властта; те се подхранват и обогатяват от хиляди индивидуални истории, разказвани устно от емигранти или техни роднини, представяни са в социалните мрежи и форумите, също в пресата, в блогове, видеоканали,

телевизионни предавания, книги и др. (Ще посоча – категорично без претенция за изчерпателност – някои литературни произведения, които загатват тази тематична линия в българската литература.)

Ще щрихирам чертите и на един критичен наратив за живота в емиграция, който не е особено застъпен в публичното пространство, но вероятно ще набира сила в бъдеще. Той започва да се появява в литературни творби, писани от българи в чужбина, и тематизира премълчаното относно живота в странство – тематизира възможността да се провалиш, бидейки емигрант.

1. Напускане заради културното превъзходство на Запада

След края на Студената война бившите социалистически страни принудително преживяват сложна социална и идеологическа трансформация. „Борбата срещу капитализма и световния империализъм“ е снета от дневния ред на обществото; основа на новия социален регламент става конкуренцията, прицелена в осигуряването на личен просперитет (т.е. в разширяване на потреблението) и социално израстване; по социалистически организирани колективистки модели на съществуване отстъпват място на индивидуализма. Това се съпътства от утвърждаването на нови разкази и естетики, които обясняват, легитимират и движат новата идеологическа и политическа реалност в България.

На първо място, разказът за успеха се променя фундаментално, като тази промяна заварва по-голямата част от населението неподготвено. Налагането на поведенчески и мисловни парадигми, нефункционирани (дори санкционирани) в НРБ, засяга не само организационните форми на икономиката и труда, но и ценностното измерение на екзистенцията. Прокламираните преди 1989 г. „добри“ качества – преданост към партията, подчинение, сливане с колектива, последователна и упорита работа не в името на собственото материално благоденствие, а на това на страната и т.н. – изцяло загубват стойност. В изисквания на новото време се превръщат предприемаческите умения, инициативността, готовността да се носи отговорност за собствения живот, активността и критичността (майчински загрижената партия държава десетилетия наред не е толерирала личностни профили с подобна съдържателност). Преходът от общество, основано на скромност и работа за осъществяването на общото комунистическо бъдеще, към общество, ориентирано към мак-

симална ефективност чрез конкуренция между идеи, практики и индивиди, е голямо предизвикателство. Мнозина не успяват да се адаптират към новите парадигми и по тази причина трудно се идентифицират с държавата, която „сега“ е с различно лице и със съвсем други – спрямо „вчерашните“ – изисквания към своите граждани. Бързата замяна на социалистическия сценарий за успешност с този, диктуван от пазарната икономика, води до дълбоки фрустрации и до носталгия по тоталитарната система, която е разтоварвала индивида от необходимостта да е социално и граждански активен. В дезориентацията и лутането си веднага след промените българското общество се връща към по-примитивни стадии на социалността³. Социалистическият режим в България има строго йерархична организационна структура с ясни командни вериги и разбираемо разделение на труда и задачите, при което формирането на аз-идентичността се основава на идентификация с колективното. Изрази на този традиционен модел са носенето на униформи, масовите мероприятия на работните места и в училищата, тържествените манифестации и др. Когато след 1989-а пазарната икономика рязко сменя държавно контролираната планова икономика, сред последиците е и това, че възкръсват по-примитивни форми на организиране, като племенно-импулсивния модел за поддържане на общност (срв. Laloux 2015) – той се характеризира не толкова с менажирането на процеси, колкото с доминацията на физически и финансово по-силния. Този тип социалност изживява своя разцвет през първите години на прехода – през т.нар. „мутренски времена“; у повечето българи той създава усещането за беззаконие, за абсолютизирано „право на силния“. В това време държавата губи своя авторитет,

³ В този случай препращам към тези на френския социолог Фредерик Лалу, който дефинира няколко модела на организация в досегашната история на човечеството. Според класификацията на Лалу социалистическото общество попада в парадигмата на традиционно-конформисткия модел на организация. Той се характеризира с ясно оразличаване на своето от чуждото, с алгоритмизиран трудов процес, категорична йерархичност, телесна експлоатация и загуба на идентичност при напускане на организацията. Този модел е валидизиран в обществата от последните 4000 години. Предходният модел е представен в племенно-импулсивната парадигма; днес тя „работи“ в организации като мафията, бандите и др., които се ръководят от един водач, притежаващ значителна сила и ръководещ групата чрез прилагането на тази сила. Тази примитивна организационна схема е особено успешна във времена на катастрофи, кризи и войни, когато физическото оцеляване – при налагането на законите на глутницата – зависи от физическата сила (срв. Laloux 2015).

мафиотските групировки доминират случващото се през 90-те; според масово споделяния и днес разказ тяхната основна задача е била разграбването на материалните ресурси на социалистическата държава. Овластяването на физическата сила и бруталността поражда нова култура, която се обективира в нов етос и в нов естетически тип: героят на епохата е мускулестият, арогантен мъжкар, който чрез физическото си превъзходство заграбва материални блага. Женските фигури, съпътстващи този вид мъже победители, са възплъщение на унифицираната с помощта на пластичната хирургия красота, а ролята им се свежда до това да забавляват и радват мъжете, удовлетворявайки всичките им нужди. Двата типажа са белязани от елементарност (най-често образованието не е сред приоритетите им), но заедно с това – в новия контекст – те илюстрират представата за успеха като постигнато материално благополучие, потвърждават абсолютната ценност на високия жизнен стандарт, луксозното потребление, парите.

Тази ситуация се оказва истинска проверка за лоялността към страната на хора с по-сложно структурирано съзнание и мотивира немалко от тях да напуснат държавата. Те възприемат случилото се с обществото „тук“ като деградация, като връщане назад към по-примитивен културен етап, за който са типични трибалният организационен модел и господството на грубата физическата сила. Емигриращите поради тези характеристики на българската посткомунистическа реалност виждат в Запада цивилизованост, възможност за живот на по-високо културно ниво – по регламенти, предполагащи меритократичен тип структуриране на социалността. „Зад“ тези нагласи прозира наративът за могъщата култура и демократичните традиции на западните общества – култура и традиции, победили социализма и ненадминати в продуктивността си до днес. Този разказ е постоянно укрепван и чрез обективирането му в хиляди реални и фикционални истории, за пореден път потвърждаващи западното превъзходство; той определено доминира в днешния български дискурсивен пейзаж. Навремето го артикулират представители на политическата емиграция отпреди падането на комунизма, днес – българи, озовали се в чужбина подир 1989-а. Дори след влизането на България в ЕС, т.е. след официалното присъединяване на страната към западния свят, което като че ли би трябвало да тушира остро контрастното в представянето на „тук“ и на „там“, наративът за западното превъзходство спрямо „нашето“ продължава да е много силен;

„България“ в рамките на този наратив все така е най-вече противоположното на западните порядки.

2. Напускане заради икономически причини

Втората линия в идеализацията на наратива за емигрантството също не е загубила своята актуалност до момента. Според този разказ на Запад човек може да придобие удовлетворителен материален статус благодарение на труда си и на собствените си умения. Това повествование споделя увереност във валидността на презумпцията за равния старт, при който индивидът може да направи успешна кариера без подмазване, връзки, лични унижения и накърняващи достойнството морални компромиси – тук Западът е другото на местния социален опит от времето на НРБ. Тази опростена и следователно изкривена представа за идеалните условия в чуждата страна обикновено се оказва проблематична, след като човек емигрира, и води до разочарованията заради нерядко проявяващата се дискриминация в западните общества. За нея обаче – и когато е лично преживяна – е трудно да се признае пред общността в България. Това премълчаване на опита, който коригира невярното в идеализацията на наратива, също обуславя факта, че надценяващият Запада негов образ все още е непоклатим в българското масово съзнание и продължава да е аргумент за избора на хората да емигрират (срв. Елми / Elmi 2020).

Ако преди промените историите за бягство и миграция могат да попаднат в социалистическата публичност само ако потвърждават официалната държавна наративна доктрина (т.е. те просто трябва да доказват колко лошо, непоносимо и смъртоносно е „там“), след 1989 г. разказите за емигранти вече без проблем могат да бъдат издавани в България; спрямо тях няма цензурни ограничения. В тези разкази започват да се появяват черти на приключенския тип сюжетизиране, както и елементи на един специфичен пикаресков героизъм; визираните повествования получават шанса да се превърнат в популярни романоветива за индивидуален успех или провал. Един от примерите за формирането на характерната литературна ситуация е романът на Захари Карабашлиев „18 процента сиво“ (2008). В книгата авторът, самият той емигрант в САЩ, описва и свои собствени преживелици в чужбина. Емиграцията тук е осмислена като политическо и индивидуално освобождаване от предишни условности, но същевременно и като икономическо подчинение на аза в новата му среда. Стартът от нула в чужбина се оказва придружен от финансо-

ви трудности, които позиционират индивида в рамката на консуматорското общество и го принуждават да работи безропотно в името на чисто материалната страна на съществуването.

От друга страна, ред наративи, представящи живота на мигрантите, съдържат забележими елементи от класическата пикарескова приключенска история за (икономически) успех. Във визираните наративи емигрантът се доказва в конкурентната среда и обикновено въпреки трудностите постига жизнен стандарт, по-висок от този на повечето българи. Обикновено в елементарните житейски „примери“, подхранващи този наративен модел, факторът „по-висок жизнен стандарт“ играе роля на категорично доказателство за успешна интеграция в приемащата страна и се разглежда и като мотив за търсене на социално признание в България.

3. Наративът на премълчаното за емиграцията

Всъщност повечето емигрирали нямат безоблачно победна кариера в живота си на гастарбайтери. Огромното мнозинство упражнява някаква работа, която му осигурява скромно за приемната държава съществуване. Ежедневието и професионалният им живот на емигрантите са белязани от много трудности в адаптирането към средата, от проблеми с комуникацията, културни недоразумения, професионални провали и унижения; нерядко те се сблъскват с дискриминация от страна на работодателите или съседите. Не на последно място, емигрантите са измъчвани от силна носталгия по близките и приятелите си в България. Иво Иванов, един от авторите в сборника с разкази „Куфарът на брат ми“ под редакцията на Невена Дишлиева, обобщава опита от емиграцията като „мъчителна драма в няколко действия“ (Дишлиева / Dishlieva 2015: 14) – първото е болката, след това идва отричането, а после – заздравяването на раната.

Разказът за бързия просперитет и щастието в чужбина обаче остава изключително популярен дълго време. За това допринасят самите първи емигранти, които искат да запазят положителната представа за себе си (своята и на околните) и да играят ролята на героичния пикаро, преборил се с какви ли не предизвикателства и преживял различни стадии, водещи до положителното му развитие. Класическият героичен разказ за онзи, който е тръгнал по света, включва и момента със завръщането, като завърналият се се (себе)възприема като вече по-мъдър, като вече издигнал се на друго ниво на съзнание, даващо му правото да учи другите. За да съвпадне с този образ, при всяко

свое ваканционно прибиране в България емигрантът трябва да подчертава успехите и материалното си благосъстояние, като същевременно игнорира травматичните „тамошни“ преживявания (дискриминация, провал, мизерия, компулсивно пестене на пари, чувство за социална незначителност и изолация).

Именно това, което най-често се пази в тайна, започва да формира различен по своя характер наратив, който придобива контури и плът напоследък, особено заради завърналите се по време на Covid кризата. В най-ново време се срещат и литературни текстове, които предлагат тази дегероизираща гледна точка спрямо живота на икономическата емиграция. Такива са например текстовете на Николай Стефанов (вж. Стефанов / Stefanov 2015), който живее и пише в САЩ. В тях разказвачът безмилостно разобличава на цинично деестетизиран и сквернословен уличен език пазеното в тайна от биографиите на героите си, направили какви ли не морални компромиси със себе си, за да оцелеят в Америка. Те се продават и живеят много ограничен духовен живот, фокусиран единствено върху задоволяването на физическите нужди и осигуряването на пошли развлечения. Потреблението, свързано предимно с нисши удоволствия, се оказва най-висша цел в живота на персонажите. Текстовете на Стефанов предлагат отблъскващо и при всички случаи борецо илюзиите описание на живота на българите в чужбина, което шокира с голямото разнообразие на форми на принижаване на човешкото достойнство в чуждата среда.

Наративът за нелицеприятното в живота „там“, за униженията и компромисите като част от съществуването на емигранта вероятно ще става все по-силно чуваш се през следващите години; може би това има пряка връзка с по-малкия брой заминаващи и с все по-големия брой връщащи се обратно в страната. Официалната статистика показва траен превес на влизащите в България спрямо напускащите от 2011 г. насам (срв. НСИ / NSI 2023). И тези факти дават основание да бъде формулиран въпросът дали ще се появи нов социално значим разказ, който да се превърне в още един фактор при мотивирането на българите в чужбина да се завърнат. Обратната вълна към България съпътства икономическото развитие на страната; нуждата от работна ръка и многобройните възможности за професионално израстване тук, гарантиращо нормален живот в собствена култура, семейство и приятелски кръг, със сигурност влияят на процеса. Само чисто икономическите фактори и статистиките

обаче не биха могли да убедят когото и да било да се върне. Онова, което би успяло да въздейства върху мисловно-оценъчните нагласи и откъм променени визии за света да продиктува конкретни житейски избори, са наративите, които моделират определени разбирания за действителността и цялостно отношение към нея. Без убедителни истории за добрия живот в България, които да се консолидират в социално значим наратив, масовото завръщане на емигранти в страната няма как да се случи. За съжаление, в актуалната местна публичност подобен наратив все още не е налице като „инструмент“, достатъчно ефективно работещ в социалнопсихологически план (въпреки усилията на работодатели и институции за кампанийно рекламиране на разните типове предимства на страната). Засега за масовото съзнание тук разказът за културното и икономическото превъзходство на Запада остава много по-продуктивен мотиватор, отколкото разказът за „добрата България“.

IV. Заключение

Ред обстоятелства дават мощен тласък на последвалите след падането на Берлинската стена миграционни вълни, отпратили внушително число българи извън страната им. Всъщност не толкова пропагандният социалистически разказ, демонизиращ западния капитализъм, десетилетия наред обуславя тукашното масово оставане „по места“, колкото репресивните мерки, които възпрепятстват напускането на недоволните. В ситуация на потисничество и пълен идеологически контрол се създава впечатление за постигната лоялност на поданиците спрямо българската тоталитарна държава. В действителност обаче социализмът не насърчава независимо мислене, не позволява формирането на активна гражданска позиция, откъм която хората по един или друг начин да се опитват да коригират решенията на властта. Те се чувстват и реално са твърде незначителни, за да могат да променят системата чрез някакъв вид действие. Тази вяра или по-скоро неверие в собствената значимост за обществената структура определя и поведението на българите след падането на комунизма. В условията на новопридобитата свобода лоялността към държавата не издържа изпитанието; това води до масово изселване на значителен процент от населението на страната в рамките на двадесет години. Този избор, направен въпреки наличните вече възможности за упражняване на контрол върху властта, отслабва общността и допринася за удължаване на кризите в българското

посттоталитарно общество. Обсъжданият феномен не се корени във времето след, а напротив – във времето преди промените; именно в него трябва да се търсят причините за все още неработещата като социално градивен фактор гражданска лоялност към днешната държава България.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дишлиева 2015: Дишлиева, Н. *Куфарът на брат ми. Истории за пътя*. София. Самиздат. [Dishlieva 2015: Dishlieva, N. *Kufarat na brat mi. Istorii za patya*. Sofia: Samizdat.].
- Елми 2020: Елми, Й. Българите, които си заминаха. И други, които се връщат. *Дойче веле България*, 24.07.2020. <<https://www.dw.com/bg/заминалитеи-останалите-младите-българи-между-мечти-и-реалност/a-54303237>>. [Elmi 2020: Elmi, Y. Balgarite, koito si zaminaha. I drugite, koito se vrashtat. *Deutsche Welle Bulgarien*, 24.07.2020. <<https://www.dw.com/bg/заминалитеи-останалите-младите-българи-между-мечти-и-реалност/a-54303237>>, retrieved on 29.02.2024].
- Марков 2016: Марков, Г. *Задочни репортажи за задочна България*. София: Сиела. [Markov 2016: Markov, G. *Zadochni reportazhi za zadochna Bulgaria*. Sofia: Ciela.].
- НСИ 2023: Национален статистически институт. Външна миграция на населението, 28.04.2023. <<https://www.nsi.bg/bg/content/3072/външна-миграция-по-възраст-и-пол>>. [NSI 2023: Natsionalen statisticheski institut. Vanshna migratsiya na naselenieto, 28.04.2023. <<https://www.nsi.bg/bg/content/3072/външна-миграция-по-възраст-и-пол>>, retrieved on 29.02.2024].
- Памет 2015: *Памет 1944 – 1989*. <<http://pametbg.com/index.php/bg/prestuplenia/presledvane-na-emigraciata/34-2015-11-28-20-58-36>>. [Pamet 2015: *Pamet 1944 – 1989*. <<http://pametbg.com/index.php/bg/prestuplenia/presledvane-na-emigraciata/34-2015-11-28-20-58-36>>, retrieved on 29.02.2024].
- Песен [2013]: Песен за Ваклин Ваклинов. <<https://www.youtube.com/watch?v=jbM3MSDmJxE>>. [Pesen [2013]: Pesen za Vaklin Vaklinov. <<https://www.youtube.com/watch?v=jbM3MSDmJxE>>, retrieved on 19.02.2024].
- Петров 2021: Петров, И. *Хайка за вълци*. София. Сиела. [Petrov 2021: Petrov, I. *Hayka za valtsi*. Sofia: Ciela, 2021.].
- Стефанов 2015: Стефанов, Н. *Криворазбраната емиграция*. Чикаго. Самиздат. [Stefanov 2015: Stefanov, N. *Krivorazbranata emigratsiya*. Chicago: Samizdat, 2015.].
- Hirschman 1974: Hirschman, A. *Abwanderung und Widerspruch. Reaktionen auf Leistungsabfall bei Unternehmungen, Organisationen und Staaten*. Tübingen: J.C.R. Mohr Verlag, 1974.

Laloux 2015: Laloux, F. *Reinventin Organisations. Ein Leitfadens zur Gestaltung sinnstiftender Formen der Zusammenarbeit*. München: Franz Vahlen.

Trojanow 2017: Trojanow, I. *Nach der Flucht: Ein autobiographisches Essay*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.

Prof. Maria Endreva, DSc

Sofia University St. Kliment Ohridski

Sofia, Bulgaria

e-mail: m.endreva@uni-sofia.bg

ORCID ID: 0000-0002-2577-7807